

Βίος και ακτινοβολία της Françoise Dolto

Δροσούλα Τσαρμακλή και Φρόσω Καραπάνου

Βίος: προλεγόμενα

Δροσούλα Τσαρμακλή

Η Françoise Dolto γεννήθηκε στο Παρίσι το Νοέμβριο του 1908. Καταγόταν από μια εύπορη οικογένεια αλλά οι γονείς της ανήκαν σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και είχαν διαφορετικό τρόπο ζωής. Η οικογένεια της μητέρας της ζούσε με πολυτελείς, αστικές συνθήκες ενώ η οικογένεια του πατέρα της ήταν μία ευκατάστατη, αστική αλλά απλή οικογένεια. Οι μεταξύ τους σχέσεις δεν ήταν ιδιαίτερα καλές.

Η οικογένεια Marette, πατρικό όνομα της Françoise Dolto, ήταν εξαμελής. Το πρώτο παιδί της οικογένειας, η Jacqueline, όμορφο κορίτσι με γαλανά μάτια και ξανθά μαλλιά, που αγαπούσε το χορό, το τραγούδι, το φλέρτ, ήταν τελειώς διαφορετική από την πολύ μικρότερή της Françoise. Η Jacqueline πέθανε στα δεκαοκτώ της χρόνια από καρκίνο, που την ταλαιπώρησε επί δύο χρόνια. Σ' αυτό το διάστημα η οικογένεια κράτησε μυστική την αρρώστεια. Η F. Dolto αναφέρει ότι, την παραμονή της πρώτης της Μετάληψης, η μητέρα της ανήγγειλε ότι η αδελφή της έπασχε από μια θανατηφόρο ασθένεια που δεν μπορούσαν να θεραπεύσουν οι γιατροί. Μόνο ο θεός θα μπορούσε να κάνει ένα θαύμα αν τον παρακαλούσε ένα αγνό παιδί. Έτσι ζήτησε από τη Françoise να προσευχηθεί στο θεό για να γίνει το θαύμα και να σωθεί η αδελφή της. Δύο μήνες αργότερα πέθανε η Jacqueline και η Françoise ένιωσε ένοχη επειδή η προσευχή της δεν υπήρξε αποτελεσματική, πράγμα που επιβεβαίωσε η μητέρα της λέγοντάς της ότι δεν κατάφερε να προσευχηθεί σωστά, ενώ ταυτόχρονα αρνήθηκε να τη δει για δεκαπέντε μέρες. Αυτός ο θάνατος άλλαξε την ψυχική οικονομία της οικογένειας.

Τρία χρόνια αργότερα γεννήθηκε ένα αγόρι, ο Jacques. Η μητέρα συνήλθε από την κατάθλιψή της, αλλά δεν έγινε ποτέ όπως ήταν πριν από το θάνατο της μεγάλης κόρης της, την οποία είχε εξιδανικεύσει· απαγόρευε όμως σε όλους να μιλούν γι' αυτή, αντίθετα με τον άντρα της που αναφερόταν συχνά στο χαμένο παιδί τους. Κάτω από τέτοιες συνθήκες, η «εργασία του πένθους» απέβαινε ιδιαίτερα δύσκολη, τόσο για τη μητέρα όσο και για τα παιδιά.

Η Françoise πήγε σχολείο μετά τα έξι της χρόνια. Η φοίτηση ήταν ιδιόρρυθμη γιατί πήγαινε για μία ή δύο ώρες την ημέρα στο σχολείο, ενώ τα μαθήματα διδάσκονταν στο σπίτι και ελέγχονταν μόνο από το σχολείο. Έτσι, απομονωμένη από συνομήλικους και συμμαθητές της, ήταν δύσκολο να δημιουργήσει φίλους. Η οικογένεια Marette αγαπούσε ιδιαίτερα τη μουσική. Η Françoise διδάχτηκε κατ' οίκον πιάνο, και στη συνέχεια βιολί. Τόσο η ίδια όσο και τα αδέρφια της έπαιζαν ένα μουσικό όργανο και σχεδόν κάθε βράδυ όλοι τους μαζεύονταν και έπαιζαν μουσική δωματίου.

Από τα οκτώ της χρόνια η F. Dolto έλεγε ότι θα γίνει *γιατρός αγωγής*. Όταν τη ρωτούσαν τι ήταν αυτό απαντούσε: *Δεν ξέρω, αλλά πρέπει να υπάρχει.*

Η Dolto είχε παρατηρήσει ότι μετά από κάποια ένταση, που είχε δημιουργηθεί ανάμεσα στην γκουβερνάντα και τη μαγείρισσα, ο αδελφός της αντιδρούσε με ψυχοσωματικό τρόπο, κάνοντας δηλαδή εμετό. Οι γονείς φώναζαν το γιατρό, ο οποίος επέβαλε δίαιτα και απαγόρευε στο παιδί να βγαίνει. Κανείς όμως δεν μπορούσε να συνδέσει αυτή την αδιαθεσία με το γεγονός ότι είχε

προηγηθεί κάποια διαφωνία ανάμεσα στο προσωπικό του σπιτιού. Να λοιπόν γιατί η F. Dolto θεωρούσε ότι έπρεπε να γίνει γιατρός αγωγής, με άλλα λόγια *ένας γιατρός που καταλαβαίνει ότι, όταν υπάρχουν προβλήματα μεταξύ των μεγάλων, τα παιδιά αρρωσταίνουν*.

Η Dolto μεγάλωσε σε ένα μεγαλοαστικό περιβάλλον με αυστηρές αρχές και κλεισμένη ουσιαστικά στο σπίτι. Όταν έβγαινε έξω, τη συνόδευε πάντα η γκουβερνάντα. Για τη μητέρα της, το να σπουδάσει ένα κορίτσι σήμαινε ότι δε θα μπορούσε να παντρευτεί. Ο πατέρας της δεν είχε την ίδια γνώμη. Η Dolto έπρεπε να περιμένει να γίνει 25 ετών για να μπορέσει να πραγματοποιήσει το όνειρό της, να σπουδάσει δηλαδή ιατρική, επειδή οι γονείς της είχαν αποφανθεί ότι μόνο μετά τα είκοσι πέντε θα μπορούσε να κάνει ό,τι θέλει.

Από τα 16 της χρόνια, που τελείωσε το σχολείο, ως τα 25 η Dolto ζούσε λοιπόν στο σπίτι, αποκομμένη από σπουδές αλλά και χωρίς να θαριέται γιατί δεν της έλλειπαν οι ασχολίες. Μαγείρευε όταν η μαγείρισσα ήταν άρρωστη, σιδέρωνε και μάθαινε να ράβει με τη βοήθεια μιας δασκάλας που ερχόταν στο σπίτι και η οποία τη θεωρούσε σαν την καλύτερή της μαθήτριά· κυρίως όμως διάβαζε. Ο πατέρας της επέτρεπε να διαβάσει όλα τα βιβλία που υπήρχαν στη βιβλιοθήκη, εκτός από αυτά του Ζολά που δεν τον θεωρούσε «καθώς πρέπει». Όταν έγινε 21 ετών, η μητέρα της της έδωσε την άδεια να αποκτήσει δίπλωμα νοσοκόμας, με την ελπίδα ότι αυτό θα την απέτρεπε από τις σπουδές της ιατρικής. Η Dolto πάλι σκεπτόταν ότι με όσα είχε μάθει, και κυρίως με το δίπλωμα της νοσοκόμας, θα μπορούσε αργότερα να κερδίζει το ψωμί της και συγχρόνως να σπουδάζει.

Όταν η Dolto ήταν ήδη νοσοκόμα, γνώρισε δύο αδερφές, φίλες της αδελφής της Jacqueline. Στην οικογένεια αυτή, υπήρχε κι ένας αδελφός, δύο χρόνια μεγαλύτερος από τη Françoise. Στη διάρ-

κεια των καλοκαιρινών διακοπών οι γονείς της αποφάσισαν να επισκεφτούν αυτή τη φιλική οικογένεια. Οι φίλοι πρότειναν να κρατήσουν στο κτήμα τους τη Françoise για μια βδομάδα. Η μητέρα της αντέδρασε έντονα αλλά τελικά η κοπέλα έμεινε και έτσι ξέσπασε ένα δράμα. Η μητέρα της της έγραφε ότι ήταν ντροπή που δέχτηκε να την εγκαταλείψει. Η F. Dolto κατάλαβε τότε πόσο η μητέρα της ήταν προσκολλημένη σ' αυτήν και από τότε αισθανόταν φοβερές ενοχές, όταν την άφηνε, ακόμα κι όταν ήταν για λίγο μόνο χρόνο. Το αγόρι αυτής της φιλικής οικογένειας διάβαζε για να πάρει δίπλωμα φιλολογίας και έτσι δινόταν στη Françoise η ευκαιρία να συζητάει μαζί του για πολλά πράγματα. Η μητέρα της όμως της απαγόρευσε να ξαναδεί αυτούς τους φίλους, με το πρόσχημα ότι «υπήρχε και ένα αγόρι» στη συντροφιά. Η Dolto τον συμπαθούσε αλλά δεν αισθανόταν τίποτα το ιδιαίτερο γι' αυτόν. Στο μεταξύ είχε αρχίσει τις σπουδές της ιατρικής. Οι δύο νέοι συνέχισαν να βλέπονται ως αρραβωνιασμένοι για κάποιο διάστημα, αλλά πολύ σύντομα η Françoise κατάλαβε ότι η σχέση αυτή δεν μπορούσε να συνεχιστεί μια και δεν αγαπούσε το νέο, απλώς είχε δεχθεί τη συμβατικότητα ενός τέτοιου δεσμού.

Όταν ανακοίνωσε στους γονείς της το τέλος αυτής της ιστορίας, η μητέρα της της είπε να φύγει από το σπίτι γιατί δεν ήταν δυνατόν να ζει κάτω από την ίδια στέγη με μια πόρνη, και την κατέστησε υπεύθυνη στην περίπτωση που αυτός ο νέος γινόταν κάποια μέρα αλκοολικός. Και ακόμη της είπε ότι δε θα έχει δικαίωμα να παντρευτεί πριν να παντρευτεί ο νέος.

Όλα αυτά ήταν ακατανόητα για τη Françoise, η οποία όμως ένιωθε τρομερά ένοχη. Με τη μεσολάβηση του πατέρα της παρέμεινε στο σπίτι, παρ' όλο που η ζωή ήταν αφόρητη. Η μητέρα της δεν της μιλούσε πια, σηκωνόταν από το τραπέζι όταν την έβλεπε και η Françoise αναγκαζόταν να τρώει στο δωμάτιό της

για να μη συναντιώνται.

Ύστερα από τα παραπάνω γεγονότα, η Françoise άρχισε να μη νιώθει καλά, να μην καταφέρνει να συγκεντρώνεται στις σπουδές της, να βρίσκεται σε σύγχυση. Μια ψυχανάλυση ήταν η λύση για να ξεπεράσει αυτήν την κρίση και έτσι, κάτω από δυσβάστακτο βάρος ενοχών, νέων αλλά και πιο παλιών, ξεκίνησε την αναλυτική της πορεία. Πολύ σύντομα άρχισε να αισθάνεται καλύτερα, μια που τα συναισθήματα ενοχής υποχωρούσαν, επιτρέποντάς της να ξανασυγκεντρώνεται στις σπουδές της. Η μητέρα της όμως διαπίστωσε με φρίκη ότι ο ψυχαναλυτής της, αντί να την κάνει να ξαναγυρίσει στον αρραβωνιαστικό της, μείωσε την ενοχή και την κατάθλιψή της. Τότε ο πατέρας της της εξήγησε ότι έπρεπε να εγκαταλείψει το σπίτι γιατί η

μητέρα της δεν μπορούσε πια να την ανεχθεί, αλλά ότι ο ίδιος θα εξακολουθούσε να πιστεύει σ' αυτήν. Της έδωσε λίγα χρήματα για να νοικιάσει ένα μικρό δωμάτιο και έτσι η Françoise εγκατέλειψε το πατρικό της σπίτι, όπου πήγαινε για επίσκεψη μόνο κάθε Κυριακή. Τα έβγαζε πέρα πάρα πολύ δύσκολα, αλλά ήταν ευχαριστημένη γιατί έκανε τουλάχιστον αυτό που της άρεσε.

Ψυχανάλυση και ιατρική απορρόφησαν από τότε τη ζωή της. Λίγο πριν από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, το 1939, δημοσίευσε τη διατριβή της *Ψυχανάλυση και Παιδιατρική* που έκανε έκτοτε πολλές εκδόσεις.

Το 1941 γνώρισε τον γιατρό Boris Dolto, που έγινε και ο σύντροφος της ζωής της. Απέκτησαν τρία παιδιά, δύο γιούς και μία κόρη.

Ακτινοβολία

Φρόσω Καραπάνου

Η δράση και η ακτινοβολία της Françoise Dolto εξελίχθηκαν, κατά την προσωπική μου γνώμη, στους εξής δύο τομείς: στο χώρο μιας πλούσιας κλινικής προσφοράς από τη μια και από την άλλη, μέσα από δραστηριότητες όπου η ψυχανάλυση συνενώνεται με μια κοινωνική συντεταγμένη (όπως είναι λ.χ. η ίδρυση της «Maison verte»). Ανάμεσα σ' αυτές τις δύο διαστάσεις τοποθετείται το συγγραφικό έργο της F. Dolto.

Θα ήταν δύσκολο να μιλήσει κανείς για την κλινική της δραστηριότητα χωρίς να αναφερθεί στην εβδομαδιαία παρουσία της στο νοσοκομείο Trousseau όπου, για περισσότερο από 30 χρόνια, εξέταζε παιδιά με λιγότερο ή περισσότερο σοβαρές διαταραχές και αναλάμβανε παρακολουθήσεις ή και ψυχοθεραπείες, συχνά μεγάλης διάρκειας.

Από το 1962 ως το 1978 συνεργάστηκε ταυτόχρονα στο Συμβουλευτικό Κέντρο Etienne-Marcel όπου, όπως και στο Trousseau, η παρούσα μαθητών της στις εργασίες του τμήματος αποτελούσε γι' αυτούς μια μοναδική εμπειρία: τους δινόταν η ευκαρία να παρακολουθήσουν από κοντά μια πράξη, που στηριζόταν πάντα στην ψυχαναλυτική αντιμετώπιση του κάθε περιστατικού.

Παιδιά και γονείς, καμιά φορά και μια γιαγιά, έφευγαν ανακουφισμένοι από τα μεγάλα ανοίγματα που η F. Dolto τους προσέφερε μέσα σε μικρό χρόνο, ενώ αντλούσαν ταυτόχρονα άμεσα ωφέλη από την πείρα της, όταν εκείνη ερχόταν να απαλύνει δυσβάστακτες οικογενειακές συγκρούσεις ή καταστάσεις που χρειαζόνταν επανόρθωση, αλλά προσέκρουαν σε δυσκολίες που συχνά θάραιναν τρεις γενιές.

Πώς χειριζόταν όμως η F. Dolto τα παιδιά που εξέταζε ή παρακολουθούσε; Ακόμα ποια ήταν η θεραπευτική της τεχνική; Θα προσπαθήσω ν' απαντήσω ε-

δώ σ' αυτά τα καίρια ερωτήματα που μέσα τους περικλείουν ίσως την πιο ουσιαστική της προσφορά.

Με ένα ξάγρυπνο μάτι, σε διαρκή εγρήγορση και με μια διαισθητική ικανότητα, η F. Dolto δεν άφηνε τίποτε να της ξεφύγει. Έτσι διέκρινε κινήσεις, ανεπαίσθητες κάποτε, που επικύρωναν όσα της εμπιστευόταν το παιδί, και τόνιζαν την ιδιαιτερότητα του λόγου του. Επρόκειτο, τις περισσότερες φορές, για κινήσεις λεπτές που καθρεφτίζανε σαν ομοιότυπο την αφήγησή του, για επιφωνήματα και χειρονομίες, μια στιγμιαία στάση, κάποια αλλαγή στην έκφραση του προσώπου μ' άλλα λόγια, όλον εκείνο τον κυματισμό που εδραιώνει τον Άλλο σαν υποκείμενο. Όλα αυτά, η F. Dolto τα οικειοποιούνταν στη θεραπευτική της επαφή με ένα τρόπο προσωπικό, όπου η τεχνική προσεταιριζόταν μια διάθεση «ανοιχτή» στην παραμικρή λεπτομέρεια.

Η ερμηνεία, ή ακόμα και μια απλή αναγνώριση της σημασίας της συγκομιδής που είδαμε, ερχόταν να φωτίσει την προβληματική μιας περίπτωσης όπως και να επιφέρει, κάποτε σε σύντομο χρόνο, ορισμένες μεταλλάξεις.

Κλασσικό παράδειγμα, η «Περίπτωση Dominique» (1971) ιστορεί πώς η F. Dolto, ύστερα από μια εξονυχιστική διερεύνηση του οικογενειακού περιβάλλοντος ενός ψυχωσικού παιδιού 14 ετών και μέσα από μια «δρώσα» μεταβίβαση μπόρεσε στη διάρκεια ενός έτους και ολίγων συνεδριών να βοηθήσει τον Dominique να αγκυροβολήσει σε μια πραγματικότητα που του ήταν ως τότε ξένη και παρέμεινε γι' αυτόν απλησίαστη στη χωροχρονική της διάσταση.

Ένα άλλο σκεπτικό στη δραστηριότητα της F. Dolto είναι η πεποίθησή της ότι, όταν η ψυχάλυση επιλέγει για αφετηρία την κλινική, επωμίζεται ένα έργο

θεραπευτικό.

Πώς είναι δυνατόν λ.χ. να λειτουργήσει η παροχή βοήθειας σε αγχώδεις μητέρες, που λυγίζουν κάτω από το βάρος της ευθύνης τους; Το άγχος τους μπορεί να μη διερευνηθεί σε όλο του το εύρος αλλά, στο σημείο τουλάχιστον της σχέσης με το παιδί τους, μπορεί να μειωθεί. Από την άλλη μεριά, πώς μπορεί να προταθεί μια απάντηση σε αιτήματα γονιών που ψάχνουν για τη «σωστή» λύση ή για ένα «πώς πρέπει» που τους επιβάλει μια αυξημένη στις μέρες μας ευαισθητοποίηση; Για αυτούς τους χιλιάδες γονιούς που ζητούσαν καθοδήγηση, η F. Dolto εγκαινίασε μια καθημερινή εκπομπή που μεταδιδόταν νωρίς το απόγευμα από το ραδιοφωνικό σταθμό της FRANCE-INTER και συγκέντρωνε τη μεγαλύτερη ακροαματικότητα σε όλη τη χώρα. Μια προσεκτική ανάγνωση της αλληλογραφίας που έφτανε στη F. Dolto επέτρεπε να συμπτυχθούν ορισμένα γράμματα με κοινό παρονομαστή. Έτσι, το κοινό ερώτημα, που απασχολούσε διάφορες ομάδες μητέρων, μπορούσε να λάβει την απάντησή του.

Πέντε εκπομπές την εβδομάδα, με διαφορετικό θέμα η κάθε μια, εξασφάλιζαν μια επικοινωνία που μπορούσε να θεωρηθεί «εκλαϊκευμένη ψυχανάλυση» αλλά που στην ουσία ήταν λόγος «γεμάτος» και απελευθερωτικός, που λάβαινε πάντα υπόψη μια επιθυμία επικοινωνίας καθώς και την εκπληρωσή της.

Τρεις τόμοι που εξέδωσε το Seuil από το 1977 ως το 1979 συγκεντρώνουν αυτή τη δουλειά, με τον τίτλο «Όταν το παιδί φανεί» εμπνευσμένο από το γνωστό στίχο του Victor Hugo «Lorsque l'enfant paraît».

Ένα στοιχείο συστατικό της προσωπικότητας της F. Dolto, στο οποίο θα ήθελα τώρα να αναφερθώ, είναι η βαθιά χριστιανική της πίστη η οποία διαφαίνεται στα βιβλία όπου ερμηνεύει τα Ευαγγέλια και που, άσχετα από αυτό που πρεσβεύει ο αναγνώστης, δεν μπορεί παρά να τον αγγίζει. Κι αυτό γιατί με τη

γραφή που χρησιμοποιεί εδώ, άλλοτε λιτή και άλλοτε εμπλουτισμένη με ένα πλήθος λεπτομέρειες, η F. Dolto προσδίδει συχνά ένα γνήσιο και δραματικό τόνο σ' αυτά τα κείμενά της.

Το να δοκιμάσει κανείς να σκιαγραφήσει μια ανθρώπινη πορεία προς το Θείο δεν είναι εύκολο *εγχείρημα*. Μπορεί όμως να θεωρηθεί *τόλμημα* η απόφαση της F. Dolto να εκθέσει τα ευαγγελικά κείμενα στον κίνδυνο της ψυχανάλυσης, φωτίζοντας έτσι και τη δική της πλεύση σ' ένα χώρο που η ίδια ονομάζει το ιουδο-ελληνο-λατινο-χριστιανικό στοιχείο. Θεωρεί εξάλλου το χώρο αυτόν και σαν τόπο γέννησης της ψυχανάλυσης, και κάπου θυμίζει ότι ο Freud ήξερε καλά τη Βίβλο.

Η F. Dolto βιώνει την πίστη της με ένα τρόπο αμετάκλητο: «*Ναι, η πίστη για μένα είναι η πίστη στον Ιησού Χριστό*». Και ακόμα: «*Όπως ο έρωτας, η πίστη είναι κάτι το αυτονόητο που δεν επιδέχεται ούτε σωστές ούτε εύστοχες αιτιολογήσεις*», γιατί «*η πίστη είναι ένα γεγονός προσωπικό, δεμένο με την προσωπική ιστορία του καθενός και όχι με αταβισμό, κληρονομικότητα ή παρατεταμένη διδασκαλία*».

Σε ένα διάλογο με τον G. Severin, μέλος επίσης της Ecole Freudienne, η F. Dolto αποκαλύπτει χωρίς περιφράσεις τι πιστεύει και πώς πιστεύει, τι συγκρατεί και τι απορρίπτει από το θρησκευτικό δόγμα, και διασαφηνίζει ποιος είναι για εκείνη ο στόχος της θρησκείας: «*Θα έπρεπε να προσφέρει βοήθεια στον άνθρωπο ώστε να αποτολμά να ζει την επιθυμία του με τρόπο απόλυτα ελεύθερο ή τουλάχιστον με κάποιο μεγάλο ποσοστό ελευθερίας. Μια και μόνη διδασκαλία: να σκέπτεται ελεύθερα.... Ωστόσο, ανάλογα με τι μας προσφέρθηκε στη γεννησή μας: χαρακτήρας, πολιτισμικές αξίες, θρησκεία, και ανάλογα με τι μας έμαθαν να σεβόμαστε και να αγαπάμε, θρискόμαστε περιορισμένοι....αυτόματα. Έτσι γίνεται ριψοκίνδυνο να αφήσουμε ελεύθερη την επιθυμία μας, και πόσο μάλλον που μας είναι άγνωστα τα όρια της ελευθερίας μας*».

Τα δύο κείμενα που συγκεντρώνουν το στοχασμό της F. Dolto πάνω στην πίστη είναι «*Η πίστη εκτεθειμένη στον κίνδυνο της ψυχανάλυσης*» και «*Το Ευαγγέλιο εκτεθειμένο στον κίνδυνο της ψυχανάλυσης*».

Ως υπότιτλο στο πρώτο, θα μπορούσαμε να προτείνουμε: «*Ένα οδοιπορικό*». Γιατί πρόκειται στ' αλήθεια για το οδοιπορικό των μαθητών του Ιησού, αλλά και της ίδιας της F. Dolto. Τα κεφάλαια του βιβλίου μοιάζουν να επικυρώνουν αυτήν την πρόταση. Η πορεία ξεκινά με την «*Πλανόβια πίστη*», που περιέχει αρκετές αναφορές στη Βίβλο, αλλά είναι και μια περιπλάνηση στο χώρο της επίσημης θρησκείας. Προχωράει με την «*Περιπέτεια*», μ' άλλα λόγια την αλλαγή της ζωής αυτών που θα γίνουν «*αλιείς ανθρώπων*» με την άμεση αποδοχή του καλέσματος «*Καί εὐθὺς ἀφέντες τὰ δίκτυα αὐτῶν, ἠκολούθησαν αὐτῷ*». Ένα Πραγματικό, πολύ πιο σημαντικό από την πραγματικότητα που είχαν γνωρίσει ως τούτην τη μέρα, τους είχε φανερωθεί.

Σταματώντας σε ενδιαμέσα, αλλά καίρια, ορόσημα στοχασμού, η F. Dolto αποκαλεί ένα επόμενο κεφάλαιο: «*Intermede*», δηλαδή Εμβόλιμο. Είναι και το μοναδικό που δε συνδέεται με κάποιο ευαγγελικό χωρίο. «*Ενώπιος ἐνωπίω*», η F. Dolto αποσαφηνίζει εδώ την αμετακίνητη, στα μάτια της, σύζευξη πίστης και ψυχανάλυσης, σε ένα διάλογο όλο και πιο σκληρό με τον G. Severin.

Σε μια ηθελημένη πρόκληση, ο τελευταίος σκέπτεται ότι πολλοί θα συλλογιστούν ότι η «*F. Dolto, άλλη μια φορά, μας κάνει κοινωνούς του ασυνειδήτου της, και μας εκμυστηρεύεται τους υποκειμενικούς κλωνισμούς της μπροστά στα κείμενα των Ευαγγελίων*». Η αντίδραση της F. Dolto έρχεται ευθέως: «*Είναι ολοφάνερο ότι τα Ευαγγέλια δημιουργούν κλωνισμό στη συνειδήσή μου και ότι από αυτόν τον κλωνισμό φθάνουν μέχρι το ασυνειδήτό μου κύματα που μοιάζουν με έναν απίθανο χειμαρρό μετουσίωσης των ενορμήσεων*. Έλαβα από αυτή την ανάγνωση, τη δική μου,

μία ευ-αγγελία, και αυτή θεβαιώνει [...]/ Αυτή την πίστη μου την έδωσε η ψυχανάλυση. Δεν την είχα προηγουμένως. Το γεγονός ότι πέρα από τους διαμελισμούς μου συνάντησα την εσωτερική μου ενότητα, ότι αποδέχτηκα τον εαυτό μου όπως είναι, με έκανε να δεχτώ το Θεό....».

Ο G. Severin «ξαναστριμώνει» τη F. Dolto: «*Θα σας προσάψουν ότι τότε πιστεύετε στο Freud και τότε στο Θεό. Ο Freud όμως ήταν άθεος*». Και εκείνη: «*Ευτυχώς! Γιατί διαφορετικά δε θα είχε ανακαλύψει πώς δομείται ένα ον, ούτε πώς εκφράζεται ο σεξουαλικός δυναμισμός που είναι μια έκφραση της επιθυμίας.... Αν ο Freud είχε παραμείνει εγκλωβισμένος στην ιουδαϊκή θρησκεία, αν είχε διαφυλάξει τα ιατρικά οράματα της εποχής του, τότε δε θα είχε γίνει ένας καινοτόμος, δε θα είχε εφεύρει τίποτα. Επειδή ο Freud εγκατέλειψε τους κόλπους της θρησκείας του, επειδή ένωθε πνευματικός απόγονος της ουμανιστικής Ελλάδας, επειδή η Καθολική Ρώμη του ενέπνεε φοβία (δηλαδή αναστολές και άγχος), γι' αυτό ακριβώς ανακάλυψε την ψυχανάλυση. Όμως η αναζήτηση της αλήθειας, όσον αφορά τον άνθρωπο, δε σταματά στο Freud ή στον Copernic ή στον Darwin ή στον Maxwell ή στον Einstein....*».

Το τελευταίο κεφάλαιο «*Η τροφή που συντηρεί την έλλειψη*», βασίζεται στο κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο, VI, 1-59, που αναφέρει μεταξύ άλλων το χορτασμό πέντε χιλιάδων ατόμων με πέντε κριθάρνια ψωμιά και δύο ψάρια. «*Εγώ*», λέει ο Ιησούς, «*είμαι ο άρτος της ζωής*». Για την F. Dolto, ο Ιησούς είναι η αγάπη που έγινε άνθρωπος, μια αγάπη που είναι ελπίδα και δημιουργική δύναμη για ό,τι σχετίζεται με την επίγεια υπαρξή μας.

Ίσως δεν είναι υπερβολή να θεωρήσουμε ότι η ερμηνεία του ευαγγελικού κειμένου, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο τον ζει η F. Dolto, αποτελούν την ουσία της πνευματικότητάς της. «*Ο Ιωάννης*» γράφει η Dolto. «*μεταβάλλει το επίπεδό μας: από το υλικό, περνάμε στο πνευματικό. Οι άνθρωποι βλέπουν την ύλη αλλά δεν «βλέπουν κάτι άλλο» που μας συ-*

ντηρεί σαν υποκείμενα του πόθου και όχι μόνο σαν υποκείμενα των σωματικών αναγκών μας».

Αλλά τι είναι αυτός ο πόθος (το γαλλικό «*désir*», που συχνά στη γλώσσα μας μεταφράζεται με τη λέξη «επιθυμία»); «Ο πόθος είναι μια ροή ενέργειας. Ρεύμα της ενόρμησης, του ενστικτού, έλκει το ανθρώπινο ον προς αυτό που το συμπληρώνει γιατί η έλλειψη αναζητά τη συμπλήρωση. Όταν πρόκειται για τις αισθήσεις, ο πόθος επιδιώκει την επικοινωνία, προσδοκώντας ότι θα φθάσει στην καταπράυνση, στην ειρήνευση, που, σ' αυτή την περίπτωση, επέρχεται από μια πρόσκαιρη ικανοποίηση...» Αλλά, επίσης: «Ο πόθος είναι πόθος ζωής, που σημαίνει συνάφεια των ανθρώπων ανεξάρτητα από την εξωτερική τους εμφάνιση, γυναικεία ή ανδρική. Πρόκειται για τον πόθο που αποβλέπει σε καρπὸ προερχόμενο από τον Άλλο Πόθο, αυτόν που προβάλλει από αλλού και αναφαίνεται από το Θεό, Κύριο και Πηγή κάθε ζωής».

Δε θα επεκταθώ στις προεκτάσεις που δημιουργεί αυτός ο τελευταίος σταθμός του οδοιπορικού της F. Dolto. Στον αναγνώστη, αλλά και στην ψυχανάλυση, ανοίγονται δρόμοι, μέσα από τις προσεγγίσεις που υποβάλλει το κείμενο. Το «*ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον*» δεν ερμηνεύεται μόνο σαν απεικόνιση μιας συμβολικής ενσωμάτωσης, αλλά σαν στοιχείο «εκμύζησης», συνδεδεμένο με τη ζωή του εμβρύου που απορροφά το αίμα από τον ομφάλιο λώρο.

Τέτοιες προτάσεις μπορεί να φανούν τολμηρές, έστω και αν αναφέρονται στον κόσμο της φαντασίωσης. Ωστόσο δε νομίζω να ξεφεύγουν από την τροχιά μιας ψυχαναλυτικής θεώρησης των πραγμάτων, παρά το απρόβλεπτο που συνεπάγονται.

Κατά τη F. Dolto, ο Ιησούς δεν προτείνει κάποια ηθική. Δε λέει «πρέπει», αλλά δηλώνει απλά «έτσι είναι». Μια τέτοια ρήση, συμπερασματική βέβαια από την όλη πορεία του, επιτρέπει στη F.

Dolto να τοποθετείται με κριτική διάθεση απέναντι στα νομοθετημένα συστήματα από όπου και αν πηγάζουν αυτά. Έτσι, η πνευματική ύπαρξη του ανθρώπου θα αντλήσει την έμπνευση και τη δύναμή της από αλλού. Μήπως από την «τροφή που συντηρεί την έλλειψη», και άρα καθιστά δύσκολη, αν όχι ανέφικτη, την προσπάθεια της υπερπλήρωσης; Ωστόσο, η F. Dolto τελειώνει αυτό το κείμενο με μια έκρηξη αισιοδοξίας. «Είναι εδώ, εκείνος, ο Κύριος του πόθου, που ο κάθε άνθρωπος φέρει μέσα του. Από έλλειψη σε έλλειψη, οδηγεί αυτόν που εξακολουθεί να επιθυμεί, αυτόν που δεν αποκοιμείται απάνω σε ανθρώπινες βεβαιότητες, διαλεγμένες με σύνεση για να προσφέρουν καθησύχηση. Από μυστηριώδεις, απρόβλεπτους και πέρα από τη λογική δρόμους, ο Ιησούς παρασύρει τον καθένα στην απόλυτη αγάπη, που μέσα της είναι όλο ελευθερία».

Δύο χρόνια πριν από την παρουσίαση του βιβλίου: «Η πίστη εκτεθειμένη στον κίνδυνο της ψυχανάλυσης», η F. Dolto είχε εκδώσει «Το Ευαγγέλιο εκτεθειμένο στον κίνδυνο της ψυχανάλυσης». Η επιλογή μου να μην κρατήσω τη χρονολογική σειρά των δύο βιβλίων μιλώντας γι' αυτά, προφανώς συνδέεται με αντιστάσεις μου, δημιουργημένες από την υποκειμενική φωνή που ηχεί με δύναμη στην «Πίστη». Μια δίχως αναβολή κινητοποιημένη αμυντική διάθεση σίγουρα θα προστάτευε προσωπικές θέσεις. Σκέψεις, φυσικά, μεθύτερες. Ωστόσο, δεν παύει να ισχύει το γεγονός ότι η επιλογή μου να παρουσιάσω τα δυο κείμενα ανεξάρτητα από τη χρονολογία τους, επέτρεψε ένα γνησιότερο πλησίασμα της F. Dolto στη σχέση της με την Πίστη.

«Προτάσεις εφαρμοσμένης ψυχανάλυσης σε ένα πεδίο, όπου η εφαρμογή της είναι ίσως ανέφικτη», θα μπορούσε να είναι ο επεξηγηματικός υπότιτλος των δύο τόμων του «Το Ευαγγέλιο εκτεθειμένο στον κίνδυνο της ψυχανάλυσης».

Από την αρχή η F. Dolto ρωτάει, προεξοφλώντας και μια θετική απάντηση: «Δεν μπορεί άραγε ο ψυχαναλυτής να

αφεθεί να κάνει συνειρμούς πάνω σε λόγια, σε ιδέες, σε εικόνες και σε συναισθήματα;...» Και αυτό «γιατί ένας ψυχαναλυτής είναι επίσης και πάντοτε ένας αναλυόμενος». Η F. Dolto αφήνει έτσι, ψυχαναλυτική-ποιητική αδεία, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, να κυλήσει μια ροή συνειρμών που οδηγούν σε λιγότερο ή περισσότερο πειστικές ερμηνείες πάνω σε κεφάλαια των Ευαγγελίων, γνωστά σε όλους.

Αντίθετα, στο διαχρονικό χαρακτήρα της «Πίστης», τα πράγματα θιώνονται εδώ κάτω από το σήμα της *συγχρονίας*, κυρίως στο κεφάλαιο με τον τίτλο «*Αναστάσεις*» όπου πρωταγωνιστούν ο υιός της χήρας του Ναΐμ, η κόρη του Ιάειρου και ο Λάζαρος.

Στον πρόλογο του κεφαλαίου διαβάσουμε: «*Τι έκπληξη υπήρξε για μένα, αναγνώστρια του 20ου αιώνα, η ανακάλυψη των τριών αναστάσεων μέσα από την απλή τους αφήγηση. Αναντίρρητα, η ψυχαναλυτική μου διαμόρφωση μου αποκάλυψε μια απρόσμενη όψη τους*». Αν και προειδοποιημένος, ο αναγνώστης που λαμβάνει αυτό το μήνυμα, παραμένει και αυτός έκπληκτος.

Ο δραματικός τόνος φθάνει σε κορύφωμα στην «*Ανάσταση του υιού της χήρας του Ναΐμ*». Πρωταγωνιστές: ένας νεκρός έφηβος, μοναχογιός της χήρας μητέρας του, η μητέρα και ο χορός του πλήθους που παρακολουθεί την επικείμενη ταφή. Η φαντασία της F. Dolto, αχαλίνωτη όπως περίπου της το παρατηρεί ο G. Sevegin, προσδιορίζει τη θέση και ταυτόχρονα το ρόλο του καθενός. Το αγόρι, που δε γνώρισε ούτε πατέρα ούτε πατρικό λόγο, κείτεται νεκρό μέσα «*στην ξύλινη κούνια του*». Η μητέρα ζει την οδύνη ενός ανθρώπου που τίποτα δεν του απομένει, αφού ο θάνατος του έχει αφαιρέσει το μοναδικό σκοπό της ζωής. Και το πλήθος συμμετέχει ενεργά στον οδυρμό της δυστυχισμένης γυναίκας που η χηρεία της την έχει τοποθετήσει μακριά από κάθε γενετήσια ζωή και που έχασε τη βακτηρία των γηρατειών της.

Το γραπτό του Ευαγγελίου κατά Λουκά 7, στ. 11-16, δεν αφηγείται τίποτε από τα παραπάνω, ούτε από ό,τι ακολουθεί. Είναι εξάλλου συντομότατο. Γίνεται έτσι φανερό ότι η F. Dolto παρουσιάζει ένα καινούργιο κείμενο με επίκεντρο την προσήλωση μιας μητέρας. Αλλά όχι μόνο. Μια κοινωνική και μια ψυχιατρική διάσταση προβάλλονται πάνω σε όσα είχαν συμβεί πριν από το εγερτήριο σάλπισμα «*Νεανίσκε, σοί λέγω, έγέρθητι*» και διαδραματίστηκαν αφού ο νέος σηκώθηκε και άρχισε να μιλάει.

Το πλήθος, που θρηνούσε μπροστά στο θάνατο, τώρα τα έχει κυριολεκτικά χαμένα και δύσκολα πιστεύει το μεγάλο νέο: ο πεθαμένος ζει. Όλα έχουν αναποδογυριστεί, και μια ομαδική παράκρουση οργανώνεται γιατί διασαλεύτηκε η «τάξη» του πένθους που καθησύχαζε και κατά κάποιο τρόπο γαλήνευε.

Η ανάσταση του παλληκαριού προκαλεί στο πλήθος διάψευση, ή αντιμετώπιζεται σαν μαγανεία, φάρσα, ακόμα και απάτη. Ένας ηγέτης, ίσως προφήτης, αναγνωρίζεται, αλλά όχι από όλους, γιατί το πλήθος απέχει πολύ από του να είναι ομάδα.

Σε μια προέκταση της ψυχαναλυτικής θεώρησης αυτής της ανάστασης, μαθαίνουμε ότι ο αντρίκιος και συνάμα πατρικός λόγος του Ιησού, ο τρίτος αυτός «όρος», επανέφερε στη ζωή έναν άντρα νέο, που κάποτε θα επιθυμούσε να δει απογόνους. Ο γιός της μητέρας –και η εποχή του –έχουν οριστικά παρέλθει.

Μέσα στα πλαίσια της συγχρονίας, η F. Dolto επιχειρεί τώρα την αντιπαράθεση αυτής της διήγησης με μian άλλη που βρίσκεται στο 1ο βιβλίο των Βασιλειών, κεφ. 17.

Η ανάσταση ενός αγοριού, γιού μιας χήρας μητέρας και αυτός, επιτελείται από τον προφήτη Ηλία, που ξαπλώνει τρεις φορές πάνω στο σώμα του νεκρού παιδιού. Ο Ηλίας ικετεύει το Θεό να επαναφέρει την ψυχή μέσα σ' αυτό το σώμα. Πρόκειται για ένα τελετουργικό τριπλής μύησης που, για τη F. Dolto,

αντιστοιχεί στα τρία στάδια εξέλιξης αλλά και ευνουχισμού του παιδιού, θέμα που επανέρχεται συχνά στα γραπτά της. Τα τρία στάδια ευνουχισμού διαδέχονται το ένα το άλλο, επιτρέποντας κάθε φορά την ανάδυση μιας πιο εξελιγμένης *libido*, αυτής του επόμενου σταδίου.

Για να περιγραφεί ο πρώτος ευνουχισμός, ο στοματικός, η γλώσσα μας μεταχειρίζεται το ρήμα *αποκόπτω*. «*Πού να τον αποκόψει το γιό της! Τον θήλασε ώσπου περπάτησε...*» είναι μια παρατήρηση που εγώ η ίδια έχω ακούσει. *Αποκοπή* λοιπόν, που θα επιτρέψει στο παιδί την εγκατάσταση μιας νέας μορφής επιθυμίας, που θα το κάνει να γίνει κάτι άλλο από τον εκτελεστή των μητρικών επιθυμιών.

Μια παρατήρηση της F. Dolto κάνω στη μεταγλώττιση που είδαμε: «*Μεταξύ των δύο Αναστάσεων που παρουσίασα υπάρχει μια σημαντική διαφορά. Με τον Ιησού, παίζεται ένα ψυχόδραμα όπου ο λόγος εκτελεί την ευνουχιστική διαδικασία: δεν υπάρχει το σώμα του Ιησού πάνω σε ένα άλλο σώμα, όπως συμβαίνει με τον Ηλία, αλλά υπάρχει μόνο ο λόγος που γίνεται δραματικός και προσδίδει στον πόθο το νόημα και την τάξη που του ανήκουν*».

Την «*Ανάσταση της κόρης του Ιάειρου*», που ερμηνεύεται και αυτή από μια πλούσια σε εφευρετικότητα ψυχαναλυτική σκοπιά, τη βλέπω στα πλαίσια πάντα μιας συγχρονικής διαδικασίας. Στο κείμενο που αφορά την κόρη του Ιάειρου παρεμβαίνει το επεισόδιο της χρόνιας αιμορραγούσας γυναίκας. Τόσο η κόρη του Ιάειρου όσο και η τελευταία αντιμετωπίζουν, η κάθε μια για διαφορετικούς λόγους, ένα σταμάτημα της γυναικείας υπόστασής τους. Ο Ιησούς τροποποιεί μια κατάσταση που κρατούσε δώδεκα χρόνια (γιατί αυτή είναι η ηλικία του κοριτσιού), και δώδεκα χρόνια υποφέρει η άρρωστη γυναίκα. Η πρώτη θα θαδίσει απελευθερωμένη από την πατρική περίσφιξη και η δεύτερη θα μπορέσει να ζήσει πάλι σαν γυναίκα.

Όπως και στο προηγούμενο κείμενο,

υπάρχει στην «*Ανάσταση του Λαζάρου*» μια συγχρονική αναφορά, που εδώ επικεντρώνεται στη σχέση του Ιωάννη με τον Ιησού. Η «*Ανάσταση του Λαζάρου*» μας μεταφέρει σε ένα κλίμα όπου κυριαρχούν προσωπικά συναισθήματα γιατί δεσμοί αγάπης ενώνουν τον Ιησού με το Λάζαρο και τις αδελφές του. Το σπίτι τους στη Βυθανία είναι γι' αυτόν καταφύγιο όπου παραδοχή και στοργή τον περιβάλλουν. «*Ήγάπα δέ ο Ήσους τήν Μάρθα καί τήν ἀδελφήν αὐτῆς καί τόν Λάζαρον*». Ωστόσο, τα τρία ανύπαντρα αδέλφια, όπως βλέπει τα πράγματα η F. Dolto, δε ζουν ομοιόμορφα την αγάπη του Ιησού: η Μάρθα, που εργάζεται με τα χέρια της, πράττει, οργανώνει, βρίσκεται μ' άλλα λόγια προσκολλημένη σε μια πρωκτική μετουσίωση. Η Μαρία είναι προσηλωμένη σε μια στάση λατρείας: ακίνητη, γονατισμένη στα πόδια του Ιησού, απορροφά τα λόγια του ζώντας μια στοματική μεταφορά. Αργότερα ξεπερνά αυτή την παθητική στάση αφού θα μυρώσει με νάρδο τα πόδια του Ιησού, σκουπίζοντάς τα με τα μαλλιά της. Με το Λάζαρο, τα πράγματα γίνονται πιο περίπλοκα. Από την αρχή, η F. Dolto προβάλλει το ερώτημα: τι είδους αγάπη τρέφει ο Λάζαρος για τον Ιησού, αφού με την πρόφαση ότι είναι άρρωστος, τον καλεί να επιστρέψει επείγοντως στη Βυθανία; Ξέρει καλά ότι η ζωή του Ιησού κινδυνεύει στην Ιουδαία, όμως δε διστάζει, γιατί η παρουσία του Ιησού του είναι απαραίτητη. Πρόκειται λοιπόν για μια εγωϊστική φιλία; Και γιατί ο Ιησούς καθυστερεί να σπεύσει κοντά του; «*Κύριε, αν ήσουν εδώ, ο αδελφός μας δε θα πέθαινε*» παραπονιούνται η Μάρθα και η Μαρία, γιατί όταν ο Ιησούς φθάνει στη Βυθανία ο Λάζαρος είναι ήδη νεκρός.

Η F. Dolto, πιστεύοντας ότι η ανάσταση του Λαζάρου αποτελεί μια κρίσιμη καμπή στη ζωή του Ιησού, επιχειρεί μια πρώτη προσέγγιση του προβλήματος. Ο Ιησούς θεωρεί ότι θα είχε αποτύχει αν οι άνθρωποι που τον αγαπούν α-

ποζητούσαν τη σωματική παρουσία του αντί να πιστεύουν στο λόγο του, στην αποστολή του.

Σε μια δεύτερη αντιμετώπιση του προβλήματος θεωρεί η Dolto ότι ναι μεν ο Ιησούς, ο άνθρωπος, προσφέρει μια ανθρώπινη αγάπη, αλλά ταυτόχρονα απορρίπτει μια διαπροσωπική ναρκισσιστική καθήλωση όπου ο άλλος χρησιμοποιείται σαν κάτοπτρο για να συναντήσει την αγαπημένη προσωπική του εικόνα.

Σε μια τρίτη θεώρηση, η σκέψη της F. Dolto ξεδιπλώνεται γύρω από ένα σωματικό πυρήνα εξάρτησης, πιο βαθύ από μια ομοφυλοφιλική καθήλωση. Ο Λάζαρος, στη σχέση του με τον Ιησού, μοιάζει με το νεογέννητο που, αποχωρισμένο από το μητρικό μαστό, αφήνει τον εαυτό του να μαραζώσει. Κι έτσι γίνεται ο Ιησούς πλακούντας και ομφάλιος λώρος για ένα Λάζαρο που παραμένει πάντα έμβρυο, και μάλιστα ένα «πεθαμένο στην μήτρα έμβρυο».

Οι καθηλώσεις και οι παλινδρομήσεις των φίλων του της Βυθανίας δεν απομακρύνουν τον Ιησού. Ο αναλυτής –αναγνώστης παρακολουθεί το παιχνίδι μεταβίβασης– αντιμεταβίβασης εφ' όσον ο Ιησούς δε διαπραγματεύεται την αγάπη του. Η αντιμεταβιβαστική συγκίνηση που ζει είναι μια μοναδική δοκιμασία που, αν μπορέσει να την ξεπεράσει, θα φθάσει στην υπέρβαση της σαρκικής του υπόστασης.

Η F. Dolto τελειώνει το κεφάλαιο αυτό με βολές που δείχνουν ότι η συναισθηματική δοσοληψία έχει πάψει να διαποτίζει όσα συνέβησαν στη Βυθανία: Ο Λάζαρος θγαίνει από τον τάφο, αλλά στο Ευαγγέλιο δεν υπάρχει μνεία κανενός βλέμματος ή «ευχαριστώ» προς τον Ιησού. Όμως για τον Ιησού δεν τίθεται θέμα ευγνωμοσύνης: γνωρίζει ότι προκαλεί τους Ιουδαίους, τους σκανδαλίζει, και έτσι ετοιμάζει το θάνατό του.

Έχω ήδη αναφέρει τον αντικειμενικό λόγο που με ώθησε προς τα ευαγγελικά κείμενα της F. Dolto, που δεν ήταν

άλλος από την επιδίωξή μου να φωτίσω μια σημαντική πτυχή της προσωπικότητάς της. Ωστόσο και λόγοι υποκειμενικοί καθώρισαν το ενδιαφέρον μου γι' αυτά τα κείμενα.

Από την αρχή τα είδα σαν ένα βίωμα που, ξεκινώντας από μια περιπαθή αγνωση, εξελίχθηκε σε ένα θεωρητικό σχήμα όπου χριστιανική πίστη και ψυχανάλυση αναδύθηκαν σε ένα αδιάρρηκτο σύνολο. Αναμφίβολα, το σχήμα αυτό αποτελούσε για μένα ένα πόλο έλξης.

Ένας άλλος λόγος που με έκανε να επεξεργαστώ τα Ευαγγέλια – κατά F. Dolto: είναι η ναρκισσιστική ικανοποίηση μιας συν-αντίληψης, που αισθάνεται όποιος νιώθει ότι ένα επιλεγμένο ιδανικό Εγώ, όπως και η ταπεινότητά του, ζει σαν αίνιγμα το μυστήριο της ανθρώπινης παρουσίας μέσα στον κόσμο.

Την ικανοποίηση ακολουθεί όμως μια διαφοροποίηση. Το ιδανικό Εγώ –διάβαζε F. Dolto– έχει λύσει το αίνιγμα, ενώ για σένα παραμένει μόνο ως αίνιγμα για σκέψεις πάνω στην ανθρωπινή μοίρα, που από τη μια αποδέχεται κάποια πνευματικότητα και τα επακόλουθά της ενώ, από την άλλη, την αποστρέφεται. Ταλάντευση που συνεπάγεται μια θέση οπωσδήποτε αμφίρροπη, συχνά εξουθενωτική.

Έρχομαι σε ένα τρίτο λόγο που με έδωσε με αυτά τα βιβλία. Μέσα από την «ευαγγελική» της νομοτέλεια, αλλά και ενάντια σ' αυτήν, η F. Dolto αφήνει να προβάλλει μια τάση που, κάποτε, αγγίζει τα όρια ενός παραληρήματος όπου δεν εισχωρεί ούτε αμφιβολία, ούτε φόβος. Αναβιώνουν τότε παλιές προσωπικές μνήμες. Όταν πριν από χρόνια, της εμπιστεύτηκα την ανησυχία μου μπροστά στο θρυμματισμένο φαντασιωσικό κόσμο ενός ψυχωσικού παιδιού, μου είπε: «Μα γιατί φοβάσαι; Σου χαρίζει το παραλήρημά του...» (γαλλικά: *Il te fait cadeau de son délire*).

Δίχως αμφιβολία, όλοι αυτοί οι υποκειμενικοί λόγοι με έκαναν να παρουσιάσω την ψυχαναλυτική προσέγγιση

των Ευαγγελίων όπως την πραγματοποιήσε η F. Dolto. Όμως η σκέψη της πάνω σ' αυτά αφορά σίγουρα πολλούς αποδέκτες. Από βιωματική εμπειρία που υπήρξαν γι' αυτήν τα Ευαγγέλια, καταλήγουν σε μια συνάντηση που επιτρέπει να ζήσουμε πληρέστερα την F. Dolto ως πολυδιάστατο άνθρωπο και ως ψυχαναλύτρια ιδιαζόντως τολμηρή.

Μια λεπτομερειακή αναφορά στο συγγραφικό έργο της F. Dolto, πέρα από αυτή που επιχειρήσα παρουσιάζοντας τα σχετικά με τα Ευαγγέλια βιβλία της, θα ξεπερνούσε τα όρια αυτού του γραπτού. Γι' αυτό, παραμερίζοντας άλλα συγγράμματά της, θα διαλέξω πάλι για λόγους υποκειμενικούς να πω λίγα λόγια για την *Ασυνείδητη εικόνα του σώματος*, ένα βιβλίο που σίγουρα αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο της σκέψης της.

Οι θέσεις της F. Dolto σχετικά με την εικόνα του σώματος με απασχόλησαν από παλιά, με αφορμή όχι μόνο γραπτά της, που τότε εστιάζονταν γύρω από τη συμβολική του σπιτιού και τη δυναμική του, αλλά και μια εμπειρία μου από την ψυχοθεραπεία ενός ψυχωσικού παιδιού, του Πέτρου. Ο Πέτρος, για μεγάλο χρονικό διάστημα, ζωγράφιζε ένα τραπεζοειδές σχήμα που το γέμιζε με κάθετες λουρίδες όλων των χρωμάτων και που το ονόμαζε «*σπίτι assiette anglaise*» (Carapanos et Potamianou, 1967). Το σχέδιο βέβαια αντιπροσώπευε τον ίδιο, μέσα από το βίωμα των κατακερματισμών του.

Η εξίσωση σπίτι=εικόνα του σώματος έχει διερευνηθεί εκτεταμένα και κάτω από διάφορες οπτικές, δε θα ήταν λοιπόν χρήσιμο να την εξετάσουμε εδώ, ιδιαίτερα. Τουναντίον, ας σταθούμε στο σωματικό σχήμα, που εισηγείται από την αρχή στο βιβλίο που προανάφερα, γιατί, όπως νομίζω, η επεξεργασία αυτής της έννοιας από την F. Dolto θέτει κά-

ποια ερωτήματα.

Αναμφιβόλως, τα γραπτά της F. Dolto δημιουργούν συχνά θεωρητικές αμφισβητήσεις. Έτσι ορισμένες θέσεις της, αν και αντιπροσωπευτικές στη βάση τους μιας ορθόδοξης φροϋδικής ενατένισης των πραγμάτων, καταλήγουν σε συμπεράσματα που μπορεί να φέρουν ένα ψυχαναλυτή αναγνώστη σε αμηχανία και τον αφήνουν με ερωτηματικά.

Από την άλλη μεριά, οι ορισμοί της F. Dolto διαφέρουν κάποτε από τους καθιερωμένους, πράγμα που συνεπάγεται μια ιδιαίτερη προσέγγιση τόσο στο άκουσμα όσο και στη χρήση τους. Ενώ λοιπόν γοητεύεται κανείς από την αμεσότητα της έκφρασής της, αναρωτιέται συνάμα αν αυτή ακριβώς η αμεσότητα δεν αποβλέπει σε κάποιο ξάφνιασμα του αναγνώστη. Και τότε, μια στροφή αρκετών μοιρών γίνεται απαραίτητη για να ξεπεραστούν οι αντιστάσεις και να συνεχιστεί η ανάγνωση.

Από την «*Ασυνείδητη εικόνα του σώματος*» (1984) θα ξεχωρίσω τρία σημεία που θεωρώ αντιπροσωπευτικά της σκέψης της: την εικόνα του σώματος σε αντιπαράθεση με το σωματικό σχήμα, τη βασική εικόνα του σώματος και τους εννοιολογισμούς.

(1) Ο όρος σωματικό σχήμα (*schéma corporel*) δε συναντάται, από όσο ξέρω, στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία. Ο P. Schilder (1935) μιλά για *body image* και τον ίδιο όρο χρησιμοποιεί ο G. Devereux που μελέτησε αυτή την εικόνα στα σχέδια ενός Ινδιάνου της Πεδιάδας (Devereux, 1969). Από την άλλη μεριά, για πολλούς συγγραφείς, οι δύο έννοιες αλληλοκαλύπτονται (Ajuriaguerra, 1970)¹.

Αναρωτιέμαι, επομένως, μήπως το σωματικό σχήμα χρησιμοποιείται από τη F. Dolto ως σημαίνον διαφοροποιό για να προσδιορίσει από τη μία τις ιδιό-

¹ Ο συγγραφέας παραθέτει μια σειρά όρων σχετικών με την εικόνα του σώματος, όρων που θεωρούνται ισότιμοι από πολλούς μελετητές, στο κεφ. XI, σελ. 385.

τητες της ασυνείδητης εικόνας του σώματος και, από την άλλη, για να οριοθετήσει δύο έννοιες, συναφείς για την ίδια μόνο σε πρώτη όψη.

«Αν το σωματικό σχήμα είναι κατ' αρχήν απaráλλακτο για όλα τα άτομα του ανθρώπινου είδους» λέει η συγγραφέας, «η εικόνα του σώματος αποτελεί το ίδιο του κάθε ατόμου: δένεται με το υποκείμενο και την ιστορία του». Αυτό σημαίνει ότι δένεται και με τα ναρκισσιστικά αποθέματα του καθενός, που είναι φυσικά ασυνείδητα. Αν και το θεωρεί στήριγμα της λιβιδινικά επενδυμένης γλωσσικής δραστηριότητας που εξασφαλίζει τη βασική ανθρώπινη επαφή, η F. Dolto βλέπει το σωματικό σχήμα σαν ένα είδος μεσάζοντα που εκτελεί χρέη διερμηνέως.

Ενάντια στην εικόνα του σώματος, που είναι ασυνείδητη, το σωματικό σχήμα διατηρεί χαρακτήρα σταθερό, αλλά σχετικό πάντα με τα στάδια εξέλιξης, και παραμένει συνειδητό. Μια πρωταρχική διαφορά είναι η παρακάτω: αν το σωματικό σχήμα είναι ο τόπος που εκπληρώνονται, ή παραμένουν ανεκπλήρωτες, οι ανάγκες του ανθρώπου, η εικόνα του σώματος αντιπροσωπεύει το χώρο του πόθου. Ωστόσο, και παρά τα διαφοροποιούντα στοιχεία, γεννιέται σε μένα το ερώτημα αν η διάσταση μεταξύ των δύο σημειωμένων είναι τόσο ουσιαστική για κάποιον που θέλει το σώμα ως «βιωμένο σώμα». Και ένα δεύτερο ερώτημα: η αντιπαραβολή των δύο εννοιών εμπεριέχει, αναγκαστικά, και την αντιπαράθεσή τους;

Ίσως λοιπόν το βάρος πρέπει να δοθεί αλλού, και πιο συγκεκριμένα στο τι σκέπτεται ο καθένας μας όταν μιλάει για το σώμα του και το σώμα του άλλου. Σ' αυτό το πεδίο, η προσφορά της φαινομενολογίας αποβαίνει πολύτιμη, επιτρέποντας περαιτέρω διευκρινίσεις. «Το σώμα αντικείμενο και το σώμα-το δικό μου είναι δύο μερικές αντιλήψεις του ίδιου φαινομένου, γιατί ολόκληρη η «σωματικότητα» ανήκει άμεσα στο ανθρώπινο άνοιγμα προς τον κόσμο... ούτε αντικείμενο, ούτε

εργαλείο, το σώμα μου είναι εγώ ο ίδιος μέσα στον κόσμο.» (Ajuriaguerra, 1970, σελ. 386).

Προάγοντας παραπέρα τη φαινομενολογική θέση, ο Α. Αλεξανδρίδης (1982) θεωρεί ότι η έννοια του σώματος είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις έννοιες του τόπου και του χρόνου. «Στριμωγμένο ανάμεσα σε ένα άμεσο παρελθόν και ένα άμεσο μέλλον... το σώμα εμφανίζεται ως μία «διάθεση»... Ενόσω ζει, βρίσκεται σε μια «κατάσταση»...»

Να συμπεραίνουμε άραγε ότι ο διαχωρισμός σε χώρο της «ανάγκης» (σωματικό σχήμα) και χώρο του «πόθου» (εικόνα του σώματος) φαντάζει κάπως σχηματικά; Αν ανάγκες και πόθοι υπακούουν σε ένα κοινό παρανομαστή, το σώμα, δεν μπορεί παρά να δοκιμάζονται μέσα από καταστάσεις ρευστές, κάτω από το σχήμα του χωροχρόνου.

(2) Η ολική ασυνείδητη εικόνα του σώματος συντάσσεται, κατά τη F. Dolto, από τη βασική, τη λειτουργική και την ερωτογόνο εικόνα του σώματος, όπως διαμορφώνονται στο καθένα από τα τρία στάδια εξέλιξης. Θα σταματήσω στη βασική εικόνα του πρώτου σταδίου, γιατί παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η F. Dolto την προλογίζει ως εξής: «Αφού αυτή τη στιγμή μιλώ για τη βασική εικόνα του σώματος, πρέπει να προσθέσω ότι αυτή η εικόνα, κατά κύριο λόγο, είναι «συστατικό στοιχείο» και αναφέρεται σε αυτό που ονομάζω **πρωταρχικό ναρκισσισμό**. Υπονοώ μ' αυτό τον όρο το ναρκισσισμό του υποκειμένου ως υποκείμενο της επιθυμίας για τη ζωή (*désir de vivre*), **επιθυμίας που προϋπάρχει της σύλληψής του**. Πρόκειται για την προτροπή του υποκειμένου να ζήσει μέσα από έναν «τρόπο του υπάρχειν» που το ωθεί προς τη συνεχή επιθυμία. Το παιδί γίνεται με αυτόν τον τρόπο ο συμβολικός κληρονόμος της επιθυμίας των γεννητόρων του. Αυτή η διάθεση του εμβρύου διαπλέκεται με την απόλαυση της καθημερινής αύξησης του σαρκικού όγκου του. Αντιπροσωπεύει την ηθική της

«βαμπιριστικής προσθήκης» και εκφράζει την ηθική του **παίρνω** και του **συσσωρεύω**...».

Η μακρυνά αυτή παράθεση θέτει από την αρχή ένα καίριο ερώτημα: Γιατί δεν εξωμοιώνει η F. Dolto τον πρωταρχικό ναρκισσισμό με τον πρωτογενή ναρκισσισμό, όρο που συναντάμε στα περισσότερα ψυχαναλυτικά κείμενα όταν αναφέρονται στην πρώτη φάση του ναρκισσισμού; Και τι εξυπηρετεί αυτός ο διαχωρισμός που, σε τελευταία ανάλυση, αντιπροσωπεύει και μια επιλογή;

Όπως είναι γνωστό, ο ναρκισσισμός απασχόλησε πολλούς ψυχαναλυτές, πράγμα φυσικό αφού η σκέψη του Freud πάνω σ' αυτή την έννοια δε διαμορφώθηκε ποτέ οριστικά αλλά τουναντίον μεταβλήθηκε αρκετές φορές μέσα στη ροή του χρόνου. Η φροϋδική θεωρία εμφανίζει ασάφειες και αντιφάσεις πάνω στο ναρκισσισμό, αυτό το τόσο σημαντικό για την ψυχανάλυση κεφάλαιο, όπως παρατηρεί ο A. Green (1967).

Δε θα παρακολουθήσω εδώ τη διαδρομή του Freud (1921) πάνω στο ναρκισσισμό. Ας συγκρατήσουμε όμως ότι μετά από την επεξεργασία της δεύτερης θεωρίας για το ψυχικό όργανο υπάρχει η εξής τοποθέτησή του: «Όταν γεννιόμαστε, κάνουμε ένα βήμα από τον απόλυτο επαρκή ναρκισσισμό (*absolutely self-sufficient narcissism*), προς την αντίληψη ενός ευμετάβλητου εξωτερικού κόσμου, ενώ ταυτόχρονα αρχινά και η ανακάλυψη των αντικειμένων. Αυτή τη νέα κατάσταση πραγμάτων, δεν είναι δυνατόν να την αντέξουμε για μεγάλο χρονικό διάστημα, και γι' αυτό ξεφεύγουμε απ' αυτήν περιοδικά, καταφεύγοντας με τον ύπνο μας στην προηγούμενη κατάσταση μας, όπου υπήρχε απουσία ερεθισμάτων και αποφυγή από τα αντικείμενα» (Freud, 1921, σελ. 129-130).

Από αυτό το απόσπασμα μπορεί, νομίζω, να συμπεράνει κανείς, ότι ο Freud τοποθετεί τον πρωτογενή ναρκισσισμό, και την ευτυχία που συνεπάγεται, στον ενδομήτριο χώρο. Την απώλεια αυτής της ευτυχίας έρχεται να καλύψει ο ύ-

πνος, δηλαδή μια κατάσταση που αντιστοιχεί σε μια ανάπαυλα από την ενεργό συμμετοχή στη ζωή.

Την τελευταία φορά που ο Freud μίλησε για τον πρωτογενή ναρκισσισμό (1938) τον συνέδεσε με το επίθετο *απόλυτο*: «Θα ήταν δύσκολο να λεχθεί κάτι για τη συμπεριφορά της *libido* στο Εκείνο και το Υπερεγώ. Ό,τι σχετικό ξέρουμε τη συνδέει με το Εγώ όπου επαποθηκεύονται (*stored up*) όλες οι διαθέσιμες ποσότητές της. Αυτή την κατάσταση την ονομάζουμε *απόλυτο πρωτογενή ναρκισσισμό*. Διατηρείται ως τη στιγμή που το Εγώ αρχίζει να επενδύει με *libido* τις παραστάσεις των αντικειμένων και να μετασχηματίζει τη ναρκισσιστική *libido* σε *libido* των αντικειμένων». Στη συνέχεια, το κείμενο αναφέρεται στις μετακινήσεις των λιθιδινικών καθέξεων που κατευθύνονται προς τα αντικείμενα αλλά και αποσύρονται από αυτά, για να επανέλθουν στην αρχική θέση τους, όπως ακριβώς συμβαίνει με τους ψευδόποδες της αμοιβάδας.

Κατά τον A. Green, το επίθετο «απόλυτος» στον παραπάνω ορισμό του Freud συνηγορεί υπέρ της αρχής του ησυχασμού (*quiescence*) (Green 1967, σελ. 127). Ωστόσο ο A. Green θα προχωρήσει τη σκέψη του, γράφοντας αργότερα: «Από το 1966 έχω πει τη γνώμη μου πάνω στο θέμα της σχέσης του πρωτογενούς ναρκισσισμού με την ενόρμηση του θανάτου... Ο Freud όμως μιλά αλλού για απόλυτο πρωτογενή ναρκισσισμό. Αυτό το σχήμα είναι για μένα αυτή τούτη η εικόνα της αποεπένδυσης· το προσαρτώ στην ενόρμηση του θανάτου» (Green 1986, σελ. 85). Οι δύο παραθέσεις του Freud και του A. Green πάνω στο ναρκισσισμό με βοηθάνε τώρα να απαντήσω στο ερώτημα που έθεσα πιο πάνω. Υπενθυμίζω ότι αφορούσε το ποιοτικό επίθετο «πρωταρχικός» σε αντιδιαστολή με το «πρωτογενής», και την επιλογή του πρώτου από τη F. Dolto όταν θέλησε να χαρακτηρίσει το ναρκισσισμό του εμβρύου.

Το «πρωταρχικός» ισοδυναμεί με το γαλλικό *primordial*, που προέρχεται από

το λατινικό *primordium* και σημαίνει την καταρχή, δηλαδή την πρώτη αρχή. Η ελληνική απόδοση του *primordial* με το σημαίνον «πρωταρχικός» υποδηλώνει επίσης την πρώτη αρχή ή την απ-αρχη μιας κίνησης ή μιας διεργασίας. Ας κάνουμε τώρα ένα βήμα ακόμα. Τόσο στο γαλλικό *primordial* όσο και στο ελληνικό πρωταρχικός αποσαφηνίζεται ο εξής συλλογισμός: πριν από την πρώτη αρχή δεν προηγείται θέβαια τίποτα, εκτός από ένα αόριστο 'πλήν' που θα υπογράμμιζε την έλλειψη. Έτσι γίνεται φανερό ότι σωστά προκρίθηκε από τη F. Dolto ο όρος «ναρκισσισμός πρωταρχικός» -στα γαλλικά *primordial* -ως ο μόνος κατάλληλος να προσδιορίσει την επιθυμία του υποκειμένου για τη ζωή, «επιθυμία που προϋπάρχει της σύλληψής του».

Έχει υποστηριχθεί ότι ο πρωτογενής ναρκισσισμός είναι η φάση που διαδέχεται τον αυτοερωτισμό, συντελλώντας στη διαμόρφωση της εικόνας του σώματος. Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνάμε τη θέση του A. Green σύμφωνα με την οποία ο πρωτογενής ναρκισσισμός συν-ορεύει με την ενόρμηση του θανάτου.

Από την άλλη μεριά, αν ανατρέξουμε στη σκέψη του Freud όταν υποστηρίζει ότι ο ύπνος είναι η πρόσκαιρη ανακούφιση στις πρώτες δύσκολες ώρες (μέρες) της ζωής μας, πάλι θα οδηγηθούμε προς την ίδια κατεύθυνση. Ο ύπνος, όταν αφήνει απ' έξω το όνειρο, δε μας αποξενώνει από όλα όσα συνυφαίνονται με την ζωή της εγρήγορσης:

Σαν απάντηση λοιπόν στο αρχικό μου ερώτημα, νομίζω ότι μπορούμε τώρα να βεβαιώσουμε ότι η επιλογή από τη F. Dolto του γαλλικού επιθέτου, που προσδιορίζει τον πόθο για τη ζωή στην πιο αρχέγονη μορφή του, ήταν διπλά ενδειγμένη. Στην περίπτωση της βασικής εικόνας του σώματος, ο όρος πρωταρχικός ναρκισσισμός στηρίζει μια καίρια και ακραία θέση της F. Dolto αφού το δένει με την προεμβρυακή ζωή. Ακόμα, κοιτάζοντας τα πράγματα μέσα από ένα πιο ευρύ φάσμα, επιβεβαιώνεται ότι ο ό-

ρος αυτός εκφράζει μια πτυχή της γενικής ψυχαναλυτικής τοποθέτησής της. Εννοώ το ψάξιμο όλο και πιο βαθιά των στοιχείων που διαμορφώνουν τον πόθο για τη ζωή μέσα στον εξωτερικό περίγυρο.

(3) Το τρίτο σημείο στο «*Ασυνείδητη εικόνα του σώματος*», για το οποίο θα ήθελα επίσης να πω μερικές λέξεις, αφορά το κεφάλαιο «*Οι ευνουχισμοί*».

«*Στην ψυχανάλυση η λέξη ευνουχισμός παραπέμπει σε μια διεργασία που επισυμβαίνει σε ένα ανθρώπινο πλάσμα όταν ένα άλλο ανθρώπινο όν του επισημαίνει ότι η εκπλήρωση της επιθυμίας του, όπως θα ήθελε να τη δει να πραγματοποιείται, απαγορεύεται από το Νόμο. Αυτό διαβιβάζεται μέσω του λόγου, άσχετα αν πρόκειται για χειρονομία, μιμική ή προφορική έκφραση*».

Έχω ήδη αναφερθεί σ' αυτή τη διεργασία με το παράδειγμα του στοματικού ευνουχισμού που επέρχεται με τον απογαλακτισμό, «αποκοπή» στην λαϊκή μας γλώσσα, και επιτρέπει στο παιδί, μαζί με την όρθια στάση, την εγκατάσταση του λόγου έστω και σε υποτυπώδη μορφή. Ακολουθούν οι ευνουχισμοί του πρωκτικού και του γενετήσιου σταδίου, ο καθένας με τις αποστερήσεις αλλά και τις νέες επενδύσεις που συνεπάγονται.

Ιδιαίτερο βάρος αποδίδει η F. Dolto στη διεργασία του ευνουχισμού, γιατί συντελεί σε μια νέα δόμηση του υποκειμένου, ανάλογα με το στάδιο που καλείται να ξεπεράσει για να προχωρήσει στην απόκτηση των χαρακτηριστικών του επόμενου σταδίου. Σε αντίθετη περίπτωση επέρχονται καθηλώσεις, μ' άλλα λόγια στασιμότητα σε περισσότερο ή λιγότερο αρχαϊκά στάδια. Μια τέτοια διάσταση του ευνουχισμού προάγει την εγκατάσταση της συμβολοποιητικής (*symboligène*) λειτουργίας, κυριότερου παράγοντα για την εδραίωση της ομιλίας. Στην πορεία του για την κατάκτηση της ανθρώπινης υπόστασής τους (*humanisation*), το νεογνό, αλλά παράλληλα και η μητέρα, υποτάσσονται στους εκάστοτε ευνουχισμούς. Κι αυτό γιατί ο

πολιτισμικός νόμος συνδέει πάντα με μια απαγόρευση το δικαίωμα, σχετικό βέβαια, του να αντλούμε οφέλη.

Επίλογος

Το μακρύ και ταυτόχρονα βραχύ γραπτό μου έφθασε στο τέλος του. Δεν το βλέπω παρά σαν μια προσπάθεια, και δε νομίζω ότι θα μπορούσε να είναι κάτι άλλο: το φαινόμενο Françoise Dolto απαιτεί ιδιαίτερες ικανότητες από όποιον επιχειρεί το πλησίασμά του.

Για να μιλήσω για την ακτινοβολία της F. Dolto μου χρειάστηκε ο «χρόνος για κατανόηση». Τώρα, σ' αυτή τη «στιγμή του συμπεράσματος»² θα θεωρήσω ότι έχω πετύχει το στόχο μου αν μερικές ακτίνες από την ακτινοβολία

που επεδίωξα να κάνω αισθητή φθάσουν ως τον αναγνώστη. Για να τον παροτρύνουν, βέβαια, σε μια πληρέστερη προσέγγιση ενός πλούσιου έργου από το οποίο έχει πολλά να αντλήσει. Κι αλήθεια, οι θεωρητικές τοποθετήσεις της F. Dolto, συχνά ρηξικέλευτες, ανοίγουν δρόμους που οδηγούν σε γόνιμους προβληματισμούς. Από την άλλη μεριά ο λόγος της, γραπτός και προφορικός, σαν πηγαίος που είναι, εγκαθιστά μιαν άμεση επικοινωνία. Ακόμα και όταν διαβάξει κανείς «Dolto», μπαίνει σε διάλογο με τη συγγραφέα.

Όλα αυτά είχα το προνόμιο να τα ζήσω. Έτσι, η προσφορά της F. Dolto παραμένει για μένα ολοζώντανη, και ίσως αυτό το μικρό κείμενο θα μπορούσα να το είχα ονομάσει «Οφειλή».

² Για τη λακανική αυτή ορολογία (le temps pour comprendre - le moment de conclure) βλ. J. Lacan, *Écrits*, σελ. 257 και 204-210. Τους όρους αυτούς ο Lacan αποκαλεί «λειτουργίες», υπογραμμίζοντας ότι στον πρώτο επικρατεί η διερεύνηση και η αμφιβολία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ajuriaguerra de J. *Manuel de Psychiatrie de l'Enfant*. Paris, Masson et Cie, 1970.

Αλεξανδρίδης Α. *Η σημασία της εικόνας του σώματος στη θεραπεία των ψυχωτικών ασθενών των νοσηλευομένων σε ψυχιατρικό νοσοκομείο ημέρας*. Θεσσαλονίκη, 1982.

Carapanos F. et Potamianou A. Genèse et évolution de deux fantasmes au cours de la therapie d' un enfant psychotique. *Revue de Neuropsychiatrie Infantile*, 1967, 15, τευχ. 12.

Dévereux G. *Reality and dream. Psychotherapy of a plane's indian*. Doubleday and Co. New York, 1969.

Freud S. (1921). *Group Psychology and the analysis of the Ego*, S. E. 18, 129-130.

Freud S. (1938). *An Outline on Psycho-analysis*, S. E. 23, 150-

Green A. La pulsion de mort, narcissisme négatif, fonction désobjectalisante, στο *La pulsion de mort*. P.U.F., 1986. σελ. 85.

Green A. Le narcissisme primaire, stucture ou état. *L' Inconcient*, 1967, 2, 127.

Schilder P. Image and appearance of the human body. *Psychological Monographs*. Kegan and Co. London, 1935.

Επιλεγμένη βιβλιογραφία από τα έργα της Françoise Dolto

Psychanalyse et pédiatrie. Seuil, 1939.

Cas cliniques de regression. *Evolution psychiatrique*, 1957, 3, 427-472.

La libido génitale et son destin féminin. *Ste Française de Psychanalyse*, 1960.

Les mères, avec J. B. Pontalis. *Les Temps Modernes*, 1963, 200, 1272-1282.

Personnologie et image du corps. *La Psychanalyse*, 6, 59-92. (Remanié en 1974).

Le Cas Dominique. Seuil, 1971. Ελληνική μετάφραση: Η περίπτωση Ντομινίκ. Εκδ. Ράππα, Αθήνα 1977.

Au jeu du désir, les dés sont pipés et les cartes truquées. *Bulletin de la Ste Francaise de Philosophie*, 1972, 4, 101-171.

L' evangile au risque de la psychanalyse. Tomes 1 et 2, Seuil, 1977-1978.

La difficulté de vivre. Inter Editions, 1981.

La foi au risque de la psychanalyse. J. P. Delarge, 1981.

La Sexualité féminine. Scarabée, 1982.

Séminaire de psychanalyse d' enfants. Tome 1, 1982, tome 2, 1985.

Inconcient et destins. Seuil, 1988.

L' image inconsciente du corps. Seuil, 1984.

Solitude. Vertiges, 1985.

Enfances. Seuil, 1986.

Tout est langage. Carrete, 1987.